

AZƏRBAYCAN TARIXİ-MƏDƏNİ İRSİNİ BƏRPA EDİR VƏ QORUYUR

AYGÜN MƏMMƏDOVA

AzMIU, f.ü.f.d., dosent

E-mail: aygun77.am@gmail.com

Heç kimə sirr deyil ki, görkəmli dövlət xadimi, Ümummilli Lider Heydər Əliyev vətəninə, dövlət və xalqına ruhən bağlı bir lider olub. Ulu Öndər bütün fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, tarixinə böyük töhfələr verib. Həmişəyaşar prezident Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq məfkurəsinin prioritet istiqamətlərindən biri də məhz mədəniyyət abidələrimizin qorunması və bərpası idi. Bu mənada çağdaş dövrdə Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı fonunda mədəniyyət abidələrinin qorunması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə maddi-mədəni irsimizin qorunması, tədqiqi və təbliği işi yüksələn xətlə davam etdirilib və mədəni abidələrin qorunmasına dair uzaqgörən və çoxvektorlu addımlar bu gün möhtərəm Prezidentimiz, cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu mənada ki, Azərbaycan çoxəsrlik tarixə malik maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin bir ölkədir. Bu zənginliyin qorunması və gələcəyə daşınması tarixi və mədəni yaddaşın, şüurun intişarına xidmət edir.

Mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpası

“Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, yeni aşkar olunmuş abidələr daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısına əlavə olunur. Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində 6308 tarix və mədəniyyət abidəsi dövlətin mühafizəsindədir, 27 dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq, bədii və etnoqrafiya qoruğu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq qurumlara üzv olması və mədəni irs sahəsində beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması daşınmaz mədəni irsin qorunması istiqamətində tədbirlərin davamlı inkişafı zərurəti yaradır. Mütəmadi olaraq, əsrlərin sınağından keçmiş, təbii təsirlərə məruz qalmış və nəticədə qəza vəziyyətinə düşmüş tarix və mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətində təxirəsalınmaz konservasiya və bərpa işləri aparılır. Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının ərazisində Azərbaycan Prezidenti tərəfindən “Yanardağ” dövlət tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğu, “Atəşgah məbədi” dövlət tarix-memarlıq qoruğu, “Keşikçidağ” dövlət tarix-mədəniyyət qoruğu

və “Xınalıq” dövlət tarix-memarlıq və etnoqrafiya qoruğu yaradılıb. 2000-ci ildə “İçərişəhər” dövlət tarix-memarlıq qoruğu, o cümlədən Şirvanşahlar sarayı kompleksi və Qız qalası, 2007-ci ildə “Qobustan” dövlət tarixi-bədii qoruğu UNESCO-nun Dünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib. “Qobustan” dövlət tarixi-bədii qoruğunun yüksək əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, “Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu ərazisində yerləşən tarixi və mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 11 iyun tarixli 2213 nömrəli Sərəncamı imzalanıb. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 6 noyabr tarixli 172 nömrəli Qərarı ilə “Qobustan” dövlət tarixi-bədii qoruğuna milli qoruyucu statusu verilib. Bu qoruyucular müasir tələblərə cavab verən turizm obyektlərinə çevrilməkdədir. “Qala” dövlət tarix-etnoqrafiya qoruğunun ərazisində Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradılan “Qala” arxeoloji-etnoqrafik muzey kompleksi Azərbaycanın tarixi keçmişini qoruyub saxlamaqla yanaşı, qoruyucu turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsinə imkan yaradır. Ölkə ərazisində yerləşən bir sıra tarix və mədəniyyət abidələrində, o cümlədən Bakı şəhərində “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi”, “Məhəmməd” məscidi, “Kiçik Karvansaray”, “Bazar meydanı”, “Məktəb-məscid”, Şəki rayonunda “Şəki Xan Sarayı”, qala divarları, “Kiş” alban məbədi, “Aşağı Karvansaray”, “Şəki xanovların evi”, Quba rayonunun Xınalıq kəndində Əbu-Müslüm və Xıdır Nəbi məscidləri, Naxçıvan şəhərində “Möminə Xatun”, Şərur rayonunda “Qudi-Xatun” türbələri, Culfa rayonunda “Xanəgah” memarlıq kompleksi, Babək rayonunda “Əshab-ül-Kəhf” ziyarətgahı dini mədəni abidə kompleksi, Qusar rayonunda “Şeyx Cüneyd” türbəsi, Qax rayonunda “Kürmük” məbədi, “Sumuqqala” abidəsi, Gəncə şəhərində Nizami Gəncəvi məqbərəsi, Hacıqabul rayonunda “Pir Hüseyin” xanəgahı və digər mühüm tarixi-memarlıq əhəmiyyəti olan abidələr bərpa edilib. Bəzi abidələrin ətrafında sel sularından mühafizə üçün drenaj sistemi qurulub, ərazisi işıqlandırılıb, qoruyuculara gedən magistral yollarda informasiya lövhələri və yol nişanları quraşdırılıb. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin pasportlaşdırılması və mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi istiqamətində

tində işlər davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasına əsaslanan “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı” (bundan sonra – Dövlət Proqramı) milli mədəni irsin qorunması istiqamətində aparılan islahatların davamı olaraq mədəni irsin bərpası, öyrənilməsi, təbliği və tərəqqisinə böyük dəstək verib.[1]

Mədəniyyət obyektlərimizə qarşı erməni təcavüzü - bəşəri cinayət

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, iki əsrdən artıqdır, Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları təkcə soydaşlarımız deyil, həm də yaşlı minillərlə ölçülən tarixi-mədəni abidələrimiz, müqəddəs ocaqlarımız və məbədlərimizdir. Azərbaycanın mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan ölkəmizin ərazisində xalqımızın çoxəsrlik tarixi keçmişindən yadigar qalmış mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən problem olaraq qalır. Çünki Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində mədəni irsin məhv edilməsinə və saxtalaşdırılmasına yönələn, beynəlxalq konvensiyalarda bəşəri cinayət kimi qiymətləndirilən əməllər törədir. Erməni təcavüzkarları işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektlərini xüsusi qəddarlıqla məhv ediblər. Ələ keçirdikləri ərazilərdə onlar 12 muzeyi və 6 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışlar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərəvəti və eksponatı tapan olunmuş, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4 milyon 6 yüz min kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir. Torpaqlarımızı azad etdikdə amansız vəhşiliyin əyani şahidi olduq. Azərbaycan əsgərlərinin Füzuli şəhərində bayrağımızı asmağa salamat bina tapmaması faktı fikirlərimizin ən bariz sübutudur!

Məscid, məbəd və ziyarətgahlar məhv edilib

XIX əsrdən etibarən Qarabağa və Qərbi Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilər müxtəlif vaxtlarda, mərhələ-mərhələ öncə azərbaycanlıların torpaqlarını, sonra da orada yaşayan soydaşlarımızı, daha sonra abidələrimizi təcavüzə məruz qoymuşlar. XX əsrin əvvəllərində, 1905-ci, 1918-ci illərdə bu təcavüz aktiv fazada aparılmış, nəhayət, 1988-ci ildən etibarən kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Tarixi

abidələr xalqın keçmişinə işıq tutan, onun yaddaşını həmişə təzə saxlayan canlı arxivlərdir. Tarixi-dini abidələr isə xalqın təkcə tarixi deyil, həm də mənəvi, ruhani yaddaşını hifz edən müqəddəs məkanlardır. Bu baxımdan ermənilərin tarixi-mədəni abidələri, o cümlədən məbədlərimizi məhv etmələri məqsəddir. Onlar bu yolla minilliklər ərzində yaşadığımız torpaqlardan həm tarixi keçmişimizi, həm də mənəvi yaddaşımızı məhv etmək istəyirlər. Ermənilər işğal olunmuş ərazilərimizdə qalan tarixi-dini, mədəniyyət abidələrini ya dağıdaraq izlərini silir, ya da onları erməni abidələri adı altında saxtalaşdırır. İşğal olunmuş ərazilərimizdə dövlət qeydiyyatında olan tarix və mədəniyyət abidələrinin ümumi sayı 900-dən çoxdur. Bəzi məlumatlara görə, dövlət qeydiyyatında olmayan abidələrin sayı 1500-dən çox, beynəlxalq əhəmiyyətli abidələrin sayı onlardır, qəbiristanların sayı isə 900-dən artıqdır. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən işğal altındakı torpaqlarımızda təsbit edilmiş tarixi-dini abidələrin təqribi sayı isə 403-dür. Onlardan 67-si məscid, 144-ü məbəd, 192-i isə ziyarətgahdır. Ermənilər tərəfindən bir çox nadir tarixi mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, İslam dininə aid olan nümunələrin məhv edilməsi və hətta tarixi abidələrin restavrasiyası adı altında Qafqaz Albaniyasına aid mədəni irsin saxtalaşdırılması, erməniləşdirilməsi prosesi bu gün də davam edir. İşğal altında olan torpaqlarımızda təcavüzə məruz qalmış, erməni vandalizmi nəticəsində məhv edilmiş tarixi mədəniyyət və tarixi-dini abidələrimizə bir daha nəzər yetirək.

Yaşı 1500 ildən artıq olan məbədlər, qədim alban monastırı...

Üçoğlantəpə adlanan ərazidə aparılan tədqiqatlar nəticəsində qədim insanların Eneolit dövründə (m.ə IV-VI minillik) məskunlaşmağa başladığı qeyd edilən Ağdam rayonunda onlarla tarixi-dini və memarlıq abidələri mövcuddur. Kəngərli və Şahbulaq kəndlərində VI-VIII əsrlərə aid məbədlər, Madagiz kəndində “Yeğiş Arakel” və “Ureq” (XII əsr), Maqavuz kəndində (XIII əsrə aid) məbədlər, Xaçındərbətli kəndində Qutlu Musa türbəsi (1314-cü il), Ağdam şəhərindəki (XVIII əsr) Xanoğlu türbəsi, Uğrulla bəyin türbəsi, eləcə də pirlər, qəbiristanlıqlar darmadağın edilib. Dağıdılan tarixi memarlıq abidələri sırasında isə Hatəm Məlik qalası (XII əsr), Sərdabə, iki sandıgabənzər abidə, Pənah xanın imarəti, İqamətgah, Karvansara və Bürc (XVIII əsr), Xurşudbanu Natəvanın qəbirüstü abidəsi və s. bu kimi abidələr var. 1868-1870-ci illərdə tikilmiş

Ağdam Cümə məscidi də erməni təcavüzünün qurbanına çevrilmişdir.

İslam istiqamətli bir sıra abidələrin mövcud olduğu Ağdərə rayonunda isə pirlərin sayı daha çoxdur. Rayon mərkəzindən 10 kilometr aralıda yerləşən “Ulduz təpə” piri bölgədə tanınan ziyarət yerlərindən olub. Ağdərə rayonu da digər bölgələrimiz kimi tarixi-dini abidələrlə zəngindir. Albaniyada xristianlığın yayılmasında böyük xidmətləri olmuş apostol Yeliseyin xatirəsinə ölkədə əsrlər boyu bir çox məbədlər tikilmişdir. Bunlardan bizim günədək gəlib çatanlardan biri də Ağdərə rayonundakı Müqəddəs Yelisey monastr kompleksidir. Uca bir dağın zirvəsində tikilmiş və qala divarları ilə əhatə olunmuş monastr kompleksinin əsası V əsrdə qoyulub. Hazırda ermənilərin bu məbəddə qriqoryanlaşdırma işləri davam edir. Onlar məbədin müxtəlif yerlərində qriqoryan xaçlarının təfsirlərini yerləşdirmişlər.

Cəbrayıl rayonunda dağıdılan abidələr

Azərbaycanın tarixi abidələri, eyni zamanda dini təyinətli abidələri ilə zəngin olan Cəbrayıl rayonunda isə “Şəhərşik qalıqları”, “Qışlaq yerləri” (m.ə. II minillik), Siklop tikililəri (m.ə. III minillik), Şıxbaba türbəsi (XIV əsr), Səkkizguşəli türbə və müxtəlif ziyarətgahlar, qəbiristanlıqlar, eləcə də tarixi memarlıq abidələrinin sırasında olan Ağoğlan nekropolu, Məscid-təpə kurqanı, Qız qalası, Qala bürcü, “Divlər sarayı”, Başıkəsik gümbəz, Xanəgah və bir çox kurqanlar işğal nəticəsində məhv edilmişdir.

Vahid Azərbaycan rəmzi kimi qəbul edilən Xudafərin körpüsü də Cəbrayıl rayonunda yerləşir. Bu körpü haqqında ilk məlumat VIII-IX əsrlərə aiddir. Araz çayının ən dar, qayalıqla əhatələnən yerində inşa edilmiş ilk körpü VIII əsrin sonundan başlayaraq, XIX əsrə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Kərpic körpü isə XII əsrdə tikilmişdir.

Füzulidə məhv edilən mədəni yaddaş

Tarixi-dini və mədəni abidələrlə, xüsusən də türbələrlə zəngin olan Füzuli rayonunda XIII əsrə aid türbələr, Mirəli türbəsi, orta əsr qəbiristanlığının ərazisində sənduqə formalı qəbirdaşı üzərindəki türbə, XIX əsrə aid olduğu söylənilən Cəlil türbəsi, Hacı Ələkbər məscidi, Qiyasəddin məscidi dağıdılıb. Alı körpüsü, Kərəm körpüsü, Sandığabənzər başdaşı, Oğuz qəbri, Karvansara rayonun tarixi memarlıq abidələridir. 1681-ci ildə inşa olunan karvansaray (bu tarixi abidəyə bəzən Şah Abbas karvansarayı da deyirlər) işğaldan sonra ermənilər tərəfindən mal tövləsinə çevrilib.

Kəlbəcərdə darmadağın edilən abidələr, məbədlər

Digər bölgələrimiz kimi, tarixi-dini abidələrlə zəngin olan Kəlbəcər rayonunda isə onlarla Alban məbədləri, kilsələr mövcud olub. Rayonda V-XVII əsrlərə aid Alban məbədləri, Müqəddəs Yaqub kilsəsi, Qırmızı məbəd, Urek məbədi, onlarla məscid, qəbiristanlıq, ziyarətgahlar və bir çox tarixi-dini abidələr məhv edilib. Erməni işğalçıları rayonda mövcud olan bir çox tarixi memarlıq abidələrini - Dovşanlı nekropolu (Son Tunc və İlk Dəmir dövrü), Balıqaya nekropolu (Son Tunc və İlk Dəmir dövrü), ərəb yazısı ilə 4 ədəd Daş qoç fiqurları, Celabert qalası, Lök qalası, Uluxan qalası, Qalaboyunu qalası, Cəmər qalası, Keşikçi qalası, eləcə də Zar, Zəylik, Keşdək kəndlərindəki Urud abidələrini darmadağın ediblər.

Laçında mədəniyyət və tariximizə qarşı soyqırımı

Respublikamızın təbii sərvətlərlə zəngin guşələrindən biri olan Laçın rayonu ərazisində dünyada nadir ağac növlərindən hesab olunan qırmızı dəmir-ağac meşələri, çox sayda mineral su bulaqları, kobalt, uran, civə, qızıl, dəmir, müxtəlif rəngli mərmər yataqları, cürbəcür dərman bitkiləri və tarixi-dini, memarlıq abidələri vardı. Rayonda V-VI əsrlərə aid alban monastrı olan “Ağoğlan” məbədi, Mağara məbədi (V əsr), Məlik Əjdər türbəsi (XIV əsr), Xəlifə türbəsi (XVII əsr), Soltanbaba və Şeyx Əhməd türbələri, orta əsrlərə aid “Aşığ” qəbiristanlığı və müxtəlif tarixi-dini abidələr mövcud olub. Həmçinin Dəmir dövrünə aid kurqanlar, Körpü (X əsr), Qala (XV əsr), ərəb yazıları olan daş at fiqurları (XVI əsr), daş qoyun fiquru, Soltan Əhməd sarayı, Həməzə Soltan sarayı, Kafır-qala, Birtağlı, İkitəğli körpülər, Sarı Aşığın ev-muzeyi, Laçın şəhərində Laçın Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi və digər tarixi memarlıq abidələri məhv edilib. Rayonun işğalından sonra erməni qəsbkarları “Ağoğlan” məbədini özünüküləşdiriblər. 2007-ci ildə İrəvan şəhərində Ermənistan hökumətinin tapşırığı ilə erməni yepiskopları daxili qərarla abidəyə erməni qriqoryan kilsəsi statusu verməklə işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan mədəniyyətinə və tarixinə qarşı soyqırımı siyasəti yürütdüklərini bir daha əyani şəkildə göstərdilər.

Qubadlı - ilk dünyəvi məktəb, viran edilən xan sarayları, muzeylər

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən olan Qubadlı rayonu ərazisində inşa olunan ilk dünyəvi məktəbin yaşı bir əsrdən çoxdur. Qubadlıdakı Gavur dərəsində IV əsrə aid ibadətqah mağara yerlə-

şir. V əsrə aid Qalalı qalası, Göy qala abidələri, XIV əsrə aid Cavanşir türbəsi rayon ərazisinin tarixi-dini abidələrlə zənginliyindən xəbər verir. Rayonda tarixi memarlıq abidələri də çoxluq təşkil edir. Bunların sırasında IV əsrə aid Sığınacaqlar, Göy qala, Qalalı qalası, Qız qalası (V əsr), Laləzar körpüsü (1867-ci il), Hacı Bədəl körpüsü, Qara-Qaya sığınacağı, Qədim daş qoç fiquru, Daş sənduqə, qədim Haramı qəbiristanlığı və başqaları da var.

Şuşa- başından güllələnmiş heykəllər

Təkcə Qarabağın deyil, Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi, göz bəbəyi olan, böyük ziyalılar, cahanşümul şəxsiyyətlər yetirən Şuşa müdafiə məqsədilə tikilmiş qala-şəhərdir. Şuşa Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğuna yüzlərlə tarixi abidəmiz daxildir. Əfsuslar olsun ki, abidələrin bir çoxu erməni vandalizminin qurbanına çevrilib. Onların sırasında Hacı Yusifli məscidi, “Çöl Qala” məscidi, Xoca Mərcanlı, Quyuşluq, Seyidli məscidləri, “Yuxarı Gövhər Ağ”, “Aşağı Gövhər Ağ”, “Saatlı məscidi” (XVIII əsr), Mədrəsə (XVIII əsr), Yuxarı məscid mədrəsəsi (XVIII əsr), Qız məscidi (XVIII-XIX əsrlər), Qazançı kilsəsi (XIX əsr), Heydər türbəsi, Həzrət Əli kahası, Həzrət Abbas şafa ocağı və onlarla ziyarətgahlar, Tunc dövrünə aid kurqan, Dəmir dövrünə aid Daş qutusu nekropolu, Qala divarı (uzunluğu 8 kilometr, 1754-cü il), Pənah xanın sarayı (XVIII əsr), Qara Böyük Xanım bürcü (XVIII əsr), Natəvanın evi (XVIII əsr), ikimərtəbəli karvansaray (XIX əsr), Mehmandarovların malikanə kompleksi: məscid, kiçik yaşayış evi, böyük yaşayış evi (XVIII əsr), İsa bulağı (XIX əsr), İbrahim xanın qəsri (XVIII əsr), M.P.Vaqifin məqbərəsi (XX əsr) və s. tarixi memarlıq abidələri darmadağın edilib.

Xocalı - Azərbaycanı dünyada tanıdan

Azıx mağarası, dağıdılmış abidələr

Tarixən insanların yaşayış məskəni olmuş Xocalı rayonu da ən qədim dini, memarlıq və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Xocalının yaxınlığında bizim m. ə. XIV-VII əsrlərə aid edilən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri yerləşir. Burada Son Bürünc və İlk Dəmir dövrlərinə aid olunan dəfn abidələri - daş qutular, kurqanlar və daş kitabələr tapılmışdır. Rayonda VII əsrə aid Məbəd kompleksi, altı alban məbədi, Dairəvi məbəd, kilsə (XIII əsr), Günbəz, “Börgün qayasında olan kilsə”, “Yeddi kilsə” (alban kilsəsi), “Durpasuda olan kilsə” (alban kilsəsi), “Balaca suda olan kilsə” (alban kilsəsi), “Əvəzin yurdunda olan kilsə” (alban kilsəsi) və onlarla digər tarixi-dini abidələr təcavüzə məruz qalmışdır. Ermə-

nilər həmçinin rayonda Dəmir dövrünə aid kurqan, Tunc dövrünə aid Daş qutu nekropolunu, İlk və Orta tunc dövrünə aid nekropolu, ilk orta əsrlərə aid Küp qəbirlər nekropolunu, Qala (X əsr), Aslan qalası (IX əsr), Qırxlar qalası, Qoç və yəhər şəkilli qəbir daşları və digər tarixi memarlıq, arxeoloji abidələri də dağıtmışlar.

Azərbaycanı qədim yaşayış məskəni kimi dünyada tanıdan abidələrdən biri Azıx mağarası Xocavənd rayonu ərazisindədir. Uzunluğu 190 metr, əhəng daşları Oksfordkimeric dövrünə aid olan Azıx mağarası Xocavəndin Füzuli rayonuna yaxın, Azıx kəndinin 1 kilometr cənubi-şərqində yerləşir. Rayonun Mets-Tağlar kəndindən cənubda, dəniz səviyyəsindən 850 m hündürlükdə yerləşən, uzunluğu 22 metr, əhəng daşları Oksfordkimeric dövrünə aid olan Tağlar mağarası tarixi abidə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xocavənddə həmçinin IV - XIII əsrlərə aid alban məbədləri, Amaras monastırı (IV əsr), alban məbədi (675-ci il), XII əsrə aid iki kilsə, 30-a yaxın məbəd, 20-ə yaxın ziyarətgah ermənilər tərəfindən məhv edilib. İlk və Orta Tunc dövrünə aid olan Nərgiztəpə yaşayış yeri, Son Tunc və İlk Dəmir dövrünə aid nekropol, Tağlar mağarası (daş dövrü), Qala (III əsr), Ərgüşən qalası və digər tarixi memarlıq abidələri də dağıdılıb.

Zəngilan – təcavüzə məruz qalan sərdabələr, türbələr

XIV əsrdə yaşamış məşhur coğrafiyaşünas və tarixçi Həmdullah Qəzvininin yazdığına görə, Azərbaycanın özünəməxsus tarixi keçmişə malik bölgələrindən olan Zəngilan rayonunun əsası hicri tarixinin 15-ci ilində, yəni 636-cı (637) ildə qoyulub. Zəngilan ərazisindən axan Şərəkə çayının hövzəsində özünün tarixi ornamenti ilə seçilən onlarla türbə vardır. Bunlardan rayonun Məmmədbəyli kəndində yerləşən səkkizguşəli Yəhya ibn Məhəmməd türbəsi (1304-1305) öz memarlıq-konstruktiv formasına görə seçilir. Türbənin ətrafında orta əsr qəbiristanlığı yerləşir. Türbədən bir qədər aralıda Şeyxzadə Şeyx Abd as-Salam ibn Şeyx Qiyas əd-Dinin məzarı var. Rayonda İmam Hüseyn məscidi (XVII əsr), Xanəzər və Yeməzli kəndlərində alban kilsələri, Malatkeşin və Qırıq Muşlan, Muşlan, Rəzdərə kəndlərindəki məscidlər, ziyarətgahlar və onlarla tarixi-dini abidələr, eləcə də Küp qəbirlər (m.ə. IV-II əsrlər), Nekropol (m.ə VI-IV əsrlər), Koroğlu daşı (VII-VIII əsrlər), Şəhri Şərifan yaşayış yeri (orta əsrlər), Ağca Aşıq yaşayış yeri (orta əsrlər), Qız qalası (orta əsrlər), Qəsr qalası (orta əsrlər), Şərifan abidələri (IX-XVI əsrlər),

Şərifan sərđabəsi (XII əsr) kimi tarixi memarlıq abidələri mövcud olub.

Naxçıvan və Qazax – Qala və məbədin yer üzündən silinməsi...

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sədərək rayonunun Kərki kəndində m.ə. II minilliyə aid yaşayış yeri və qala, eləcə də Kərki nekropolu (m.ə. II minillik), Qazax rayonunun Yuxarı Əskipara kəndindəki məbəd (V-VIII əsrlər) erməni təcavüzünə məruz qalıb. Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində ölkəyə dəymiş ziyan təxminən 500 milyard ABŞ dollarından çoxdur. Bu rəqəm Beynəlxalq Qiymətləndiricilər Assosiasiyası tərəfindən dəqiqləşdirilir. İşğal nəticəsində Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda dağıdılan muzeylər, məscidlər, abidələr tək Azərbaycan xalqının deyil, bütün İslam dünyasına, ümumilikdə isə bəşəriyyətə aiddir. Bu, bəşər mədəniyyətinə qarşı təcavüzdür. 1994-cü ildə atəşkəsin əldə edilməsindən sonrakı 23 il ərzində işğal altındakı ərazilərdə dağıdılan mədəniyyət, tarixi-dini abidələrin sayı hərbi münaqişə zamanı dağıdılmış abidələrin sayından çoxdur [2].

Azərbaycan mədəni sərvətlərini bərpa edir

Aprelin 18-i dünyada Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Günü kimi qeyd olunur. Hər il bu tarixdə dünyanın diqqəti abidələrin və tarixi yerlərin qorunmasına, mədəni irsin mühafizəsinə yönəldilir, müxtəlif ölkələrdə müşahidə edilən problemlər gündəmə gətirilir.

Tarixi abidələrlə zəngin olan Azərbaycan dünya mədəni irsinə hər zaman xüsusi önəm verməklə bu mövzuda həssas yanaşma sərgiləyir. İlk növbədə, Heydər Əliyev Fondunun dünyanın müxtəlif yerlərində reallaşdırdığı layihələri, bəşəri dəyərlərin qorunmasına verdiyi töhfələri qeyd etmək yerinə düşər. Uzun illərdir ki, tarixi-mədəni, dini irsin qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edən layihələrimiz yalnız Azərbaycanın sərhədləri ilə məhdudlaşmayıb. Bu günədək Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Avropada dağılmaq təhlükəsi ilə üzləşən bir sıra tarixi məkanlar yenidən əvvəlki görkəminə qaytarılıb. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə xoşməramlı imicini formalaşdıran Fond təkə tarixi məkanların, abidələrin bərpasını reallaşdırmır, eyni zamanda, fəaliyyətini yeni mədəniyyət obyektlərinin inşası sahəsində də davam etdirir.

Ölkəmizin tarixi-mədəni irsinin qorunmasına gəlinə, bu istiqamətdə kifayət qədər böyük işlər görülmüş, müxtəlif dinlərə məxsus məkanlar bərpa olunub,

yaxud da yenidən qurularaq istifadəyə verilib. Bərpa olunmuş tarixi abidələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Molla Pənah Vaqifin Şuşadakı məqbərəsi məhz Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa olunub. Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə məqbərənin yenidən bərpası həyata keçirilib, ona yeni “nəfəs verilib. Vaxtilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ucaldılan Vaqif məqbərəsi bu dəfə Ulu Öndərin adını daşıyan Fond tərəfindən öz tarixi görkəminə qaytarılır. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, professional vokal məktəbinin təşəkkülü və təkamülündə mühüm rol oynamış Xalq artisti Bülbülün avqustun 29-da Şuşa şəhərindəki ev-muzeyi bərpa olunub. Xan qızı Natəvanın evi bərpa olunub. Fond Qarabağda tarixi və mədəni abidələrin bərpası prosesini davam etdirir [3].

Mədəni irsimizə qarşı erməni soyqırımının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması

Ermənistan planetin mühafizəsində duran 300-dən çox beynəlxalq konvensiyanın bir çox müddəalarını pozub. Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti ermənilərin ölkəmizin təbiətinin başına gətirdiyi bəlalara biganə münasibət göstərir. Erməni vandalizmi, onların işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində, eləcə də Ermənistanda mədəniyyət, tarixi-dini abidələrə qarşı törətdikləri vəhşiliklər haqqında kifayət qədər əsaslı fakt var. Bu gün isə məqsəd bu faktları müxtəlif dillərdə dünya ictimai rəyinə çatdırmaqdır. Bu istiqamətdə də ciddi işlər həyata keçirilir. Bundan başqa, məsələnin beynəlxalq platformaya daşınması məqsədilə 30 iyun, 2021-ci il tarixində Qarabağ Dirçəliş Fondunun "Karabakh.Center" layihəsi təqdim olunub. "Qarabağ Mərkəzi" adlanan bu layihə işğal dönməsində ermənilərin Qarabağda törətdiyi vandalizmi və onun fəsadlarının miqyasını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdadır. Çünki torpaqların işğaldan azad edilməsi Qarabağda dağıntıların miqyasının necə böyük olduğunu, yüzlərlə yaşayış məntəqəsinin və minlərlə tikilinin, mədəniyyət nümunəsinin erməni işğalçıları tərəfindən yer üzündən demək olar ki, tamamilə silindiyini üzə çıxardı. Zərər yalnız maddi obyektlərlə, tarixi abidələrlə və memarlıq inciləri ilə məhdudlaşmır. Təbii sərvətlərin amansızcasına istismar olunması, meşələrin qırılması, çay və göllərin çirkəndirilməsi nəticəsində regionun ekologiyasına böyük zərər vurulub [4].

Artıq dünya mediası da ermənilərin barbar əməllərinə biganə qalmır, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərindəki misilsiz mədəni irsin işğalçı

Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qaldığını beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır. Əcnəbi jurnalistlər işğaldan azad edilən ərazilərə baş çəkərkən tarixi və mədəni abidələrimizin – muzeylərin, incəsənət qalereyalarının, məscidlərin, qəbiristanlıqların yerlə-yeksan və talan edilməsi, təhqir olunmasını öz gözləri ilə görürlər. Bütün bunlarla yanaşı bu gün sevinc və qürur hissi duyuruq ki, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin polad iradəsi ilə rəşadətli ordumuz 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı qələbə qazandı. Bu zəfər sayəsində torpaqlarımızla yanaşı qismən salamat qalan tarixi abidələrimizi də zülm və istibdaddan azad etdik. Daşı-torpağı sızıldayan abidələr də bizim kimi sevinir bu gün![5]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://president.az/az/articles/view/10705>
2. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2017_383.htm(Azərbaycan.-2017.-9 fevral.-№29.-S.4.)
3. <https://az.azvision.az/news/257666/news.html>
4. <https://idp.gov.az/az/news/1232>
5. <https://kulis.az/xeber/tarix/Dagidilan-dyisdiriln-yer-uzundn-silinn-abidlrimiz-34495>

Məmmədova Aygün Cahən Qızı
AzMIU, f.ü.f.d., dosent

XÜLASƏ

Məqalədən belə qənatə gəlmək olar ki, tarixi hadisələrin düzgün işıqlandırılması bəşəriyyəti düşündürən vacib məsələlərdəndir. Həm Azərbaycan xalqına, həm də tarixi mədəniyyət, tarixi-dini abidələrinə qarşı ermənilərin törətdikləri elə böyük faciələr var ki, onlar haqqında hələ də gənc nəslin, eləcə də dünya ictimaiyyətinin lazımı səviyyədə məlumatı yoxdur. Ziyalılarımız, alimlərimiz, tarixçilərimiz uzaq və yaxın keçmişimizdə baş verən hadisələri yazmaq, təfsilatı ilə gələcək nəslə çatdırmaq üçün öz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidirlər. Bu mənada ermənilərin əsrlərdən bəri bəşəriyyət əleyhinə törətdikləri cinayətləri, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırımı siyasətini araşdırıb beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaq mühüm vəzifələrdəndir. Çünki aşikarənə şəkildə ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə qədim Azərbaycan abidələrini məhv etmələri, yerli toponimləri planlı şəkildə dəyişdirmələri danılmaz faktdır. Məhz buna görə də Azərbaycan dövlətinin hücum diplomatiyasının prioritetlərindən biri işğal olunmuş torpaqlarımızda erməni vəhşiliyini, vandalizmini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Hesab edirik ki, bunun üçün həm də tarixi və mədəni

faktlara, tutarlı mənbələrə əsaslanaraq yazılan kitab və məqalələrin sayı da artmalıdır. Bu kitablar tarixi torpağımız olan Qarabağda məhv edilən mədəni və mənəvi irsimiz barədə əsaslı mənbələrə çevrilməli və həqiqətin carçısı qismində çıxış etməlidir. Belə olan halda erməni vandalizmi barədə dünya ictimaiyyətini daha dolğun məlumatlandırıb, Azərbaycan həqiqətlərini olduğu kimi çatdırmağa müyəssər ola bilərik. Çünki Ermənistanın Azərbaycan ərazilərində mədəni irsin məhv edilməsi və saxtalaşdırılmasına yönələn cinayət əməlləri ümumilikdə bəşəriyyətə qarşı soyqırımıdır. Erməni vandalizmi – rəsmi İrəvanın dünya siyasətində qəbul olunmuş «qırmızı xətt»-ni keçməsinə bir daha sübutdur. Nəticədə separatçı ölkə yürütdüyü vandalizm siyasətinə görə beynəlxalq cinayət tribunalında cavab verməli olacaq.

Açar sözlər: tarix, mədəniyyət, abidələr, mədəni, irs, sərəvət, dağidılma, bərpa, qoruma.

Мамедова Айгюн Джухан
АзМИУ, к.ф.н., доцент

Азербайджан восстанавливает и охраняет историко-культурное наследие РЕЗЮМЕ

Из статьи можно сделать вывод, что правильное освещение исторических событий является одним из важных вопросов, волнующих человечество. Против азербайджанского народа, а также исторических, культурных, историко-религиозных памятников армянами совершены настолько большие трагедии, что молодое поколение, как и мировое сообщество, до сих пор не имеют о них необходимую информацию. Наши интеллигенция, учёные, историки должны выполнить свой гражданский долг — записать события, произошедшие в нашем далёком и недавнем прошлом, и подробно передать их следующему поколению. В этом смысле одной из важных задач является расследование преступлений, совершенных армянами против человечества, особенно политики геноцида против азербайджанцев, и доведение их до внимания международного сообщества. Потому что неоспоримым фактом является то, что армяне явно уничтожали древние азербайджанские памятники на оккупированных территориях и систематически меняли местные топонимы. Именно поэтому одним из приоритетов наступательной дипломатии Азербайджанского государства является доведение до мирового сообщества

армянской жестокости и вандализма на наших оккупированных землях. Считаем, что для этого должно также увеличиться количество книг и статей, написанных на основе историко-культурных фактов и достоверных источников. Эти книги должны стать фундаментальными источниками о нашем культурном и духовном наследии, уничтоженном в Карабахе, нашей исторической земле, и выступить вестником истины. В таком случае мы сможем более полно информировать мировое сообщество об армянском вандализме и донести правду об Азербайджане такой, какая она есть. Потому что преступные действия, направленные на уничтожение и фальсификацию культурного наследия Армении на территориях Азербайджана, являются геноцидом человечества в целом. Армянский вандализм – ещё одно доказательство, пересечения официальным Ереваном принятой полетическим миром «красной черты». В результате сепаратистское государство за проводимую политику вандализма вынуждено будет отвечать перед международным уголовным трибуналом.

Ключевые слова: *история, культура, памятники, культурное наследие, богатство, разрушение, реставрация, охрана.*

Mammadova Aygun Jahan
AzMIU, Ph.D., associate professor

Azerbaijan Restores and Protects its Historical and Cultural Heritage

SUMMARY

From the article we can conclude that correct coverage of historical events is one of the important issues of concern to humanity. There are such great tragedies committed by

Armenians against the Azerbaijani people, as well as historical, cultural and religious monuments, about which the younger generation, as well as the world community, still do not have the necessary level of information. Our intellectuals, scientists, historians must fulfill their civic duty - to record the events that happened in our distant and recent past, and pass them on in detail to the next generation. In this sense, one of the important tasks is to investigate the crimes committed by Armenians against humanity, especially the policy of genocide against

Azerbaijanis, and bring them to the attention of

the international community. It is indisputable fact that the Armenians clearly destroyed ancient Azerbaijani monuments in the occupied territories and systematically changed local place names. In this case one of the priorities of the offensive diplomacy of the Azerbaijani state is to inform the world community of Armenian cruelty and vandalism in our occupied lands. We believe that in this case, the number of books and articles written on the basis of historical and cultural facts and reliable sources should also increase. We believe that these books should become fundamental sources about our cultural and spiritual heritage destroyed in Karabakh, our historical land, and act as a herald of truth. In this case, we can more fully inform the world community about Armenian vandalism and convey the truth about Azerbaijan as it is. As the criminal actions aimed at destroying and falsifying the cultural heritage of Armenia in the territories of Azerbaijan are genocide of humanity as a whole. Armenian vandalism is another proof that official Yerevan crossed the "red line" accepted in world politics. As a result, the separatist country will have to answer to the international criminal tribunal for its policy of vandalism.

Keywords: *history, culture, monuments, cultural, heritage, wealth, destruction, restoration, protection.*